

Balogh Csaba

Egy kis polémia

*Pulszky Ferenc és a Tragédia ősbemutatója*¹

■ Az utókor együtt említi Pulszky Ferencet a XIX. századi magyar történelem nagyjaival, Deákkal, Eötvössel, Kossuthal és Széchenyivel. Jogosan, hiszen Pulszky a sorsfordító időknek nem csupán tanúja, hanem alakítója is volt. Négykötetes visszaemlékezése, az *Életem és korom* méltán híres és sokszor idézett történeti forrás.² Neve a tankönyvekben is fel-feltűnik, de életútjáról, munkásságáról több mint egy évszázada nem született monografikus összefoglalás.³

Pulszky Ferenc (1814–1897) a pesti egyetemen szerez jogi diplomát, majd az 1830-as évek derekán az országgyűlési ifjak egyikeként ismerkedik meg a reformkor meghatározó alakjaival. Az első felelős kormányban Kossuth pénzügyi államtitkára, ezután Esterházy Pál, a király személye körüli miniszter mellett tevékenykedik Bécsben, majd a tárca vezetője lesz. Később visszatért Pestre: a Honvédelmi Bizottmány földművelés-, ipar- és kereskedelmi ügyekkel megbízott tagjaként dolgozik. 1849-ben Kossuth azzal a feladattal küldi Londonba, hogy támogatókat szerezzen a magyar függetlenség ügyének. Az emigrációban elkíséri Kossuthot európai és amerikai körútjára. Pulszky a kiegyezés előtt egy évvel – a király személyes engedélyével – térhetett haza Magyarországra, ezután vált a hazai politikai, kulturális és tudományos élet kiemelkedő egyéniségévé. 1869-től negyedszázadon át a Nemzeti Múzeum igazgatója, nyugdíjazása után a magyarországi múzeumok és könyvtárak főfelügyelője. Az 1870-es években nyugati mintára működő pesti szalonja a társasági élet központjává válik. Visszatérő vendégei közé tartozik Apponyi Albert, Hunfalvy Pál, Liszt Ferenc, Székely Bertalan, Than Mór, Trefort Ágoston és Herman Ottó. Pulszky országgyűlési, múzeumi és kutatói munkája mellett több nagy hírű társaság (Kisfaludy Társaság, Petőfi Társaság) aktív, illetőleg vezető tagja (Régészeti Társaság, Képzőművészeti Társaság). Külön említést érdemel, hogy 1873-tól rendes és tiszteleti tagként a Magyar Tudományos Akadémia

igazgatóságának tagja, 1886 és 1895 között osztályelnöke, majd haláláig másodelnöke. Aligha túlzott a korabeli jelző: évtizedeken át a sokoldalú és legendás munkabírásu Pulszky Ferenc volt a dualizmus „kultúr pápája”.

Fogas kérdés, hogy ez a kiváló és fáradhatatlan kultúrász tudós hogyan írhatta meg a *Tragédia* kritikatörténetének egyik legszerencsétlenebb hangvételű és érvrendszerű különvéleményét, amely hét évtized múlva a Madáchcsal leszámolni készülő sztálinista irodalompolitika egyik hivatkozási pontjává vált.

Az 1880-as évek a *Tragédia* kritikátörténetének – az 1923-as Madách-centenáriumig ívelő – nagy korszakát nyitják meg. Gyulai Pál 1880-ban váltja valóra a költő fiának, Madách Aladárnak tett ígéretét: sajtó alá rendezi, és három kötetben kiadja Madách összes műveit.⁴ Az induló – később fényes akadémiai-egyetemi pályát bejáró – irodalomtörténész-nemzedék tagjai is ekkor szólnak hozzá először a Madách-kérdéshez: 1880-ban Riedl Frigyes,⁵ két év múlva Haraszti Gyula,⁶ 1883-ban, a *Tragédia* ősbemutatójakor, Pulszkyval egy időben Beöthy Zsolt.⁷

A *Pesti Napló*ban 1883. november 4-én közölt *Különvélemény (Az Ember tragédiája* alcímmel) – hasonlóan a húsz évvel korábbi Erdélyi János-⁸ és a hetven évvel későbbi Lukács György-cikkhez⁹ – nem titkolja, hogy magányos álláspontot képvisel.¹⁰ Pulszky írása annyiban tér el a másik két, elhíresült különvéleménytől, hogy a szerző nem tekinti magát szakmai hozzászólónak, sőt, szinte provokatív módon hangsúlyozza kívülállását. „Tudom, hogy kritikaink azt fogják találni, hogy igénytelen észrevételeim nem bírnak oly tudományos beccsel [mint az akadémia éves színműbírálata], de én régen megszoktam az áramlattal szembeúszni, és el tudom tűrni a czáfolatot, még ha az unalmas volna is. Különvéleményként megjárja ezen nézetem is.” Az Akadémiától való távolságtartás csak tréfa lehet, hiszen a szerző a cikk megírásakor már tíz esztendeje a tudós testület igazgatóságának tagja.

Az helytálló, hogy Pulszky nem volt irodalomkritikus, hazai és nemzetközi szakmai hírnevet régészként, muzeológusként és műgyűjtőként szerzett, de pályája során mindvégig élénken érdeklődött a szépirodalom iránt, sőt olykor maga is írt verset, regét, novellát. Mint életrajzírója megjegyzi, az eredetileg német anyanyelvű Pulszky kamaszkorára már „mindent elolvasott, mit az akkori német és magyar irodalomban remeknek vagy úttörőnek ítélték”.¹¹ Nagy hatást gyakorolnak rá a görög-római auktorok és a német klasszika nagyjai – Kant, Herder, Goethe és Schiller. A hazai szépirodalomból a *Bánk bán* a kedves olvasmánya. Ifjúként megismerkedik, és szívélyes kapcsolatot ápol a fiatal romantikusokkal, Kölcseyvel, Vörösmartyval és Bajzával. Később cikkeket ír Petőfi verseiről és bizalmas barátja, Eötvös regényeiről. Az emigrációból hazatérve, pesti szalonjában heti rendszerességgel látja vendégül a kor két legtekintélyesebb irodalomkritikusát, Gyulai Pált és Toldy Ferencet.

Pulszky a *Tragédiában* elsősorban nem a szépirodalmi művet, hanem annak színházi előadását veszi célba. *Különvéleménye* hat héttel *Az ember tragédiája* 1883. szeptember 21-ei ősbemutatója után jelent meg.¹² Igen valószínűtlen, hogy e széleskörűen tájékozott tudós és közéleti ember Arany és Erdélyi kortársaként, Eötvös, Gyulai és Toldy ismerőseként, barátjaként korábban ne hallott volna Madách drámájáról. Annyi bizonyos: a Nemzeti Színházban – Paulay Ede átdolgozásában és rendezésében – futó darab példátlan közönségsikere nyomán ragadott tollat. Bármennyire is az indulatok vezették Pulszkyt, haragjának nem lehetett közvetlen céltablája a Nemzeti méltán tisztelt és ünnepezt főigazgatója. Óvatosságra inthette, hogy ugyanazon testületeknek (a Kisfaludy és a Petőfi Társaságnak) voltak a tagjai, egy szabadkőműves páholyba tartoznak, és Paulayt két évvel korábban, 1881-ben – színházi és műfordítói munkássága elismeréseként – a Ferenc József-rend lovagkeresztjével tüntette ki az uralkodó. Pulszky tehát igyekszik kesztyűs kézzel bánni Paulayval, de cikkének *rossz darab – hatásos előadás* alaptételével magának állított elméleti csapdát, és kritikus felkészültsége már nem volt elégséges ahhoz, hogy ebből kiszabaduljon.

Alighanem a fentiek magyarázzák, hogy Pulszky Ferenc harcos különvéleményét laudációval nyitja. (Hasonlóan Reviczky Szevér¹³ és Vajda János¹⁴ húsz évvel korábbi, vitriolosává váló Madách-cikkéhez.) Pulszky a Nemzeti Színházat ünnepli, amely a haza közművelődési intézményei között előkelő helyet foglal el, és büszkeséggel megmutatható az idelátogató külföldieknek is, hiszen az intézmény technikai értelemben – vagyis villanyvilágításával – meg-

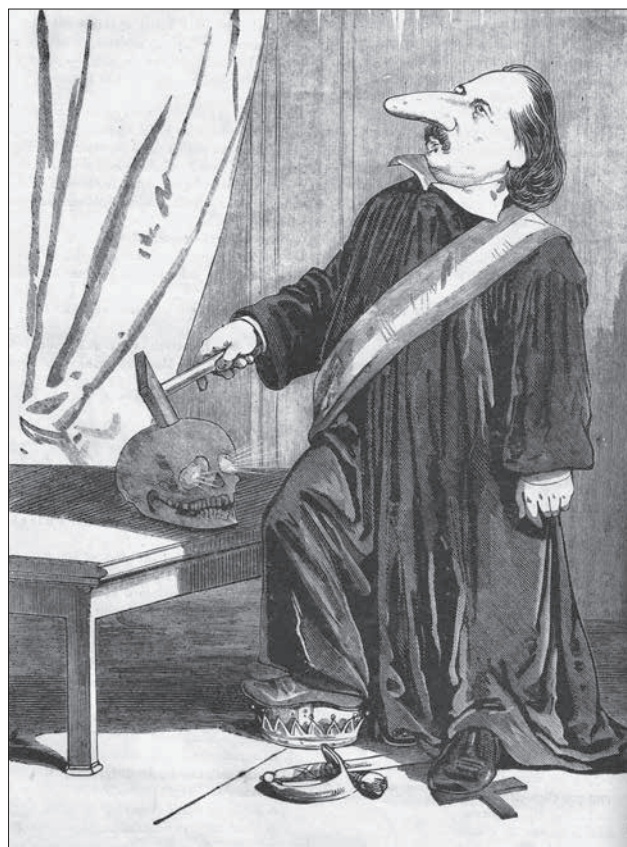
előzi a bécsi teátrumot. A színészek játéka pedig egyenesen pazar. Valóban: Paulay a Nemzeti társulatának legkiválóbb tagjaira bízta a főszerepeket: Ádámot Nagy Imre, Évát Jászai Mari, Lucifert Gyenes László alakította. Ami a rendezőt illeti: „Paulay fáradhatatlan munkássága és finom ízlésű tapintata” csak elismerést érdemel. De – fúzi tovább gondolatát a cikkíró – most mindeme kiváló művészi és technikai kvalitás rossz célt szolgál. „... az Ember tragédiájának fényes kiállításánál, ahol Paulay csakugyan olyan mennyországot rendezett be, minőt Goethe [sic!] álmodhatott, midőn Faust-jához írta azon előjátékát, melyet Madách Imrének gyengébb másolatában is vonásról vonásra felismerünk.” Azonban Pulszkyt nem a korabeli kritikusok – Arany, Csengery, Greguss, Gyulai, Erdélyi, Salamon és Szász,¹⁵ majd a pályakezdő ifjak, Alexander Bernát¹⁶ és Beöthy Zsolt¹⁷ – fő elemzői dilemmája, a Goethe-reminiszcenciák esztétikai értékelése foglalkoztatja, és nem is a *Tragédia* eszméje. Ez utóbbin gyorsan átlép: Paulay „egy kétségbeesett kedélynek ezen álmodozásait színpadra hozta, mire szerencsétlen költő soha nem is gondolt”. Pulszky Ferencet a sokadik alkalommal is zsúfolásig megtelt színház, a bemutató példátlan sikere bőszíti-aggasztja – mint hét évtizeddel később az akkori „új ősbemutató” esetében Lukács Györgyöt.¹⁸

Pulszky válaszkérésére, a cikk gondolati útja nem azért – mint maga megjegyzi – *igénytelen*, mert szélsőségesen ideologikus, hanem mert meghökkenően fegyelmetlen, csapongó és ellentmondásoktól terhes. A különvélemény leegyszerűsíthető egyetlen tételmondatra: „Érzületünk szerint a darab minden tekintetben a reakció s epikureizmus apologiája.” De ennek kifejtése és bizonyítási kísérlete esetleges, rögtönzött. Ahogy a hasonló, pamfletszerű bírálatok esetében, itt is a kritikátörténeti előzmények időrendbe állítása segíti a szöveg jobb megértését.

Pulszky Ferenc – alighanem akaratlanul – eleveníti fel Arany és Erdélyi vitáját. A *Tragédia* melletti érv Arany *Üdvözlő szavát* idézi.¹⁹ A „kritikusok, akik az Ember tragédiájában mesterművet s lángeszű költeményt akarnak látni, azzal mentik ki reakzionárius, szerintök pesszimista irányát, hogy ez a költő szándékában nem a valóság képe, hanem azon torzkép, melyet az ördög Ádámnak mutat, hogy kétségbe ejtse. [...] A színpad e szerint három óra hosszat át van engedve az ördögnek, hadd prédikálja tanait, hadd mutassa ki, szemkápráztató látványossággal, hogy mindaz, ami eszményes, pusztá hiábavalóság.” De Pulszky – ahogy két évtizeddel korábban Erdélyi János²⁰ és négy évtizeddel később Prohászka Ottokár²¹ – elfogadhatatlannak ítéli Lucifer tizenegy színén átívelő *történelemhamisítását*. Pulszky is vitát kezd az álomképekkel,

mert ugyanazért aggódik, amiért kritikuselődje és -utóda: az Úr végszava nem ellensúlyozza a történelmi színek borulását. Madách szereplőinek „hangzatos szavai” és Paulay látványos történelmi tablói a háttérbe szorítják a küzdelemre és a bizalomra való buzdítást. A cikkíró odaodaszúr a *literátor* Madáchnak is: Arisztotelész poétikáját semmibe veszi, gyenge Goethe-epigon, Lucifere is silány másolata Mefisztónak. A történelmi jelenetek „csak könnyen odavetett durva vázlatok, melyekbe egy pár szép frázis életet önteni nem képes. Bárhogy erőlködjük a néző, egységet még sem tud találni a mozaikszerű műben, a részletek pedig itt-ott csillogók ugyan, de sehol következetesen s művészileg nincsenek kidomborítva.” De Pulszky a nagy kérdésnél megtorpan, ahogy a *Tragédia* kritikátörténetében a kritikakülönvélemény-írók rendre. E rossz mű miért *ennyire* sikeres, hogyan lehet *ennyire* hatásos, ha alakjai (élükön az egyszerre tétlenséggel és túlzott aktivitással vádolt ördöggel) csupán halovány másolatok, és témája is utánérzés? Ezen a ponton – bár abszurd fordulat árán – Pulszky Ferenc újat hoz: a sikerért a nézőket, a színházlátogatókat hibáztatja, velük kezd vádaskodásokkal terhes vitát. „A darab tetszik mindazoknak, kik a liberalizmusban s a francia forradalom elveiben látják a világ teljes megromlásának okát, mert a mű iránya reakcionárius, s ez a mostan divatban lévő *politikai* áramlatnak tökéletesen megfelel, midőn oly világnézetet hirdet, melynek logikai következtetése azon tan, melyet különben Epikurnak szoktak tulajdonítani, hogy t. i. az élvezet az életnek valódi célja. [...] Ily világnézet, mely mindent, ami szép, nagy s nemes sárba ránt, természetesen megfelel azok észjárásának, kik az életnek más célját nem ismerik, mint hogy élvezzenek, vagy legalább azokat irigyeljék, kiktől az élvezet mindig telik.” A korabeli vitapartnereket és az utókort is kihívás elé állította a fentiek megértése. Csupán Lukács György idézte lelkesülten „Kossuth régi küzdőtársának” tiltakozását. Csakhogy ügyesen cenzúrázva: elhagyja az „áramlat” elől a politikai jelzőt – így érthetőbb a mondat.²² Azonban az eredeti szövegben szembeötlő az ellentmondás: a XIX. század második felében a (nemzeti) liberalizmust és a francia forradalmat a klerikális – főképpen katolikus – konzervativizmus hibáztatta a jelen állapotaiért. Képviselőit aligha lehet Epikurosz követőinek, hedonistáknak nevezni. A meghatározás így nem vonatkozhat a megtámadott liberálisokra, de a konzervatívokra sem, a szociáldemokraták csak később, 1890-ben szerveződtek párttá, az elődszervezetnek, az 1880-ban alakult Magyarországi Általános Munkáspártnak pedig nem volt jelentős a politikai-közéleti súlya. Így rejtély, melyik divatos – vagyis ismert, sikeres, hatalmon, illetve a hatalom kö-

zelében levő – politikai áramlatot vádolja Pulszky Ferenc, aki amúgy a hatalmon lévő politikai elit országosan ismert tagja. De ideológiai suhintása súlyosabb kérdést is felvet: vajon a *Tragédia* kiadásán és sikerén először és önzetlenül munkálkodók – Arany János, Greguss Ágost és Szász Károly – is Epikurosz tanítványai voltak? Pulszky alighanem belátta, hogy ez utóbbi nem maradhat magyarázat nélkül, de a képtelenség kényszerű indoklása nem csupán nagyobb képtelenséget, hanem fülsértő ízléstelenséget szült. „Mi természetesnek találjuk, hogy az Ember tragédiája a nemzeti élet kétségbeesett korszakában, midőn a reakció virágzott, sokaknak megtetszett s hogy a mivelt körök,

Jankó János:
Pulszky Ferenc
szabadkőműves
nagyemester
karikatúrája
1872

melyek minden akciótól, minden lelkesedéstől irtóztak, mert úgy sem lesz belőle semmi, nagy meglepéssel olvasták...” A hozzászólókat okkal böszítette Pulszky okoskodása, hiszen a forradalom és a kiegyezés között, e valóban sötét és kétségbeesett korszakban, nem volt itthon. Angliában és Itáliában élt – meglehetősen kényelmesen és zavartalanul.

Pulszky Ferenc arra is ad némi magyarázatot, hogy *valójában* miért írta meg különvéleményét. A jövőért, a haladásért és valami közelebről nem meghatározott forradalmi lelkületért aggódik. „Szomorú jelenségnek találjuk, hogy a közönség még most is szereti, ha neki órahosszant

kimutatják, miként mindaz, a mit szépnek s nemesnek tartott, mégis csak hiábavaló; ez mutatja, hogy a mostani nemzedék nem vár, nem remél a jövőtől semmit, élvezni akar s örülni, hogy találkozik költő [sic!], ki szép frázisokkal indokolja, hogy minden nemes törekvés, minden eszményi felfogás hiábavalóság.” Pulszky szemrehányásai a kortárs színházat is utoléri: nemcsak a költőnek, de a teátrumnak is az volna a feladata, hogy a szépre, a jóra, a nemesre oktasson. Ennek megfelelően az iskola, a tanítás és a népzene a cikk pozitív kulcsszavai. A korai Kádár-korszak marxista kritikátörténete már nem ezt vagy a reakció elleni tiltakozást méltányolta Pulszky írásában, hanem magányos elismerő szavát.²³ „... az egyetlen jelenet, amelynél [a közönség] valósággal felmelegszik, az a *Marseillaise*. Nem gondol akkor senki sem Dantonra, sem Robespierre [sic!], sem a francia forradalom torzképére, de meg van hatva s ha a szabadság himnuszát hallja, szünni nem akaró tapsokkal üdvözli melódiáját.” Csakhogy e kivételes pillanat sem Madách érdeme – Paulay álmodta ilyen lelkesítővé a párizsi jelenetet.

Pulszky Ferenc jól számolt: gyors válasz érkezett különvéleményére.

Két nappal később, 1883. november 6-án Rákosi Jenő tiltakozott a *Budapesti Hírlap* hasábjain *Pulszky F. mint kritikus* címmel.²⁴ A negyvenesztendős Rákosi bő negyedszázaddal fiatalabb vitapartnerénél, de már maga is a kulturális élet elismert alakja: drámaíró, műfordító, színházigazgató, publicista, lapszerkesztő, a Kisfaludy Társaság tagja és a *Budapesti Hírlap* egyik szerkesztőtulajdonosa. (Cikkeit – ahogy ebben az esetben is – saját lapjában -ő monogrammal írta alá.) Pályája még csak ekkor kezd felfelé ívelni, tehát még nem az, akire később a harcos konzervativizmus, a nemzeti kultúrávédelem jelképeként tekintettek. Rákosi Jenő tisztelete az 1920-as, 30-as években már kultuszba hajlott: halála után tereket, utcákat neveztek el róla, szobrot állítottak emlékének, a Horthy-éra szellemi-politikai kiválóságai – Apponyi Alberttől Klebelsberg Kunón át Schöpflin Aladárig – mondtak felette nekrológot, és tekintették korszakosnak a munkásságát.

Madách-cikkében a későbbi nagy Rákosi Jenő fő szellemi fegyvereiből három már feltűnik: a gördülékeny publicisztikai stílus, a logikus szerkesztés és a színházi jártasság – amelyek a vitát kirobbantó Pulszkyból hiányoztak. Megjegyzendő, hogy Rákosi már egy évtizeddel korábban az irodalomkritikai esszé műfajának elkötelezett híve és támogatója volt. 1871 novemberében az általa vezetett napilap, a *Reform* nyolc folytatásban és a

szerkesztőség külön ajánlásával közli az alig huszonegy esztendő Alexander Bernát első Madách-tanulmányát *Faust és az Ember tragédiája* címmel.²⁵

Rákosi Jenő 1883-as, Pulszkynek címzett tárcája szellemesen, bravúros tömörséggel foglalja össze vitapartner zavaros különvéleményét, és pontosan azonosítja politikai ideológiáját, a negyvenes években gyökerező, forradalmi hevületű és magát „csalhatatlannak tartó” liberalizmust, amely a végletes műelemzői elfogultságot is okozta. „Az *Ember Tragédiája* nem liberális iránymű, tehát – gaz és gyom. Hogy vannak ég és föld között a liberalizmus doktrínáin kívül is dolgok, melyek figyelmünket és részvétünket méltán kéri tőlünk, többek között egy vérző és vonagló emberi szív a maga rettenetes küszködésében: azt Rotteck,²⁶ úgy látszik, nem tanítja, különben Pulszky Ferencnek is eszébe jutna.” Rákosi a paradoxonra is felfigyel: Madách politikusként, képviselőként ugyanannak a nemesi liberalizmusnak az elkötelezettje, mint Pulszky. A legmagasabb labdát pedig – rutinos publicistához méltóan – biztos kézzel üti le. „E cikk első olvasására szembeötlök, hogy Pulszky mielőtt különvéleményét megírta, se Madáchcal magával, se művével, se a mű történetével nem foglalkozott.” Rákosi ebben a sorrendben részletezi Pulszky felkészületlenségének bizonyítékait, majd kiegészíti egy negyedik területtel, amelyben leginkább járatos: a színházzal. Hiába teszi világossá, hogy az idős múzeumigazgató különvéleménye csupán egy szellemeskedő ötlet, hiába válik megalapozottá a vád, hogy a „frivolitás, fölületesség, elbizottság egyesült ereje kell hozzá, hogy valakit mind ez állítások leírására csábítsa”, kimunkált olvasat mégsem születik Rákosi tolla alatt. Az ellenérvek is sokszor esetlegesek, súlytalanok, olcsó pátoszba hajlók és valami rossz ízű személyeskedéstől terhesek. Rákosi Jenő ellenvéleményét ugyanazok a módszertani hibák ássák alá, mint a vitapartneréét. Maga sem a költőt látja Madáchban, hanem a sokat szenvedő, de idealizmusát soha fel nem adó embert. „Minden lebegett Madách szemé előtt, csak az nem, amit neki Pulszky inszinuál.” Hogy valójában mi lebeghetett a költő szemé előtt *Tragédiájának* írásakor, arra Rákosi Jenő is különös választ ad. Pulszky koromfeketére festette a drámai költeményt, ő pedig – a dráma világából igazolhatatlan – harmóniával ruházta fel. Madáchot a magánéleti és a történelmi *tragédia* „belesodorta abba a sötét világnézetbe, amelyben megfogant az *Ember Tragédiája*, és Madách lélekereje győzött a világnézetben [...] s feloldotta harmóniában a végzetes összeütközést, melybe a világgal sodortatott, s e feloldást szemlélhetővé tette művében... [...] a zseniális

mű tanítása az, hogy mikor az ember végig küzdötté mindazt, ami volt, s ami a tudósok szerint lesz, s végleg ki is ábrándul belőle, akkor még mindig olyan ruganyos, és még mindig van annyi erkölcsi tartalom benne, hogy kész és képes – újra kezdeni az egész küzdelmet. Mert az elvek és az emberek vénülhetnek ugyan, és lejárják magukat, de az emberiség mindenha ifjú marad, s új küzdelemre, új lelkesedésre kész.” Aligha szorul magyarázatra, hogy mindez a *Tragédia* zárójelenete alapján igazolhatóan, csupán Rákosi Jenő elemzői konstrukciója. Ezt támogatják a cikkben fel-felbukkanó nagy ívű,

tikai harcokban már akkor is népszerű – fogásait. Vádjai természetesen alaptalanok: Pulszky elemzése nem azért hiteltelen, mert karrierje a Nemzeti Múzeum igazgatói székéig ívelt, vagy azért, mert az emigrációban nem szenvedett annyit, mint Madách idehaza. A különvélemény nem azért igénytelen, mert szerzője szebb napokat látott, idős ember, a régi liberalizmus elkötelezett híve, és a *Tragédiát* „szabadkőműves páholyból nézte végig”. Ezek a passzusok is ízléstelenek, de Rákosi nem áll meg itt. Mint írja, a szabadságharc tragédiája anélkül érintette meg Pulszkyt, hogy „jó kedvétől, epikureista allűrjeitől,

Az ember tragédiájának
ősbemutatóján:
Lucifer (Gyenes László)
és Éva (Jászai Mari)
1883

didaktikus szónoklatok az emberi természetről, a küzdeletről, a boldogságról és az élet iskolájáról.

Az ideológiai vita egyik régi és bevált retorikai eszköze a személyeskedés, amelyről Rákosi Jenő dolgozata kapcsán is szót kell ejteni. Az efféle fordulatok mögött nincsenek érvek, csupán arról igyekeznek meggyőzni az olvasókat, hogy a vitapartnernek már helyzete – világnézeti, felekezeti, társadalmi hovatartozása – miatt sem lehet igaza, sőt, maga sem hisz az igazában, csupán elveket, meggyőződést mímél. Rákosi Jenő következetesen alkalmazza az ideológiai hadviselésnek ezeket a – a pártpoli-

és liberális szerepeitől képes lett volna megfosztani”, a *Tragédiát* pedig *szándékosan* félreérti és félremagyarázza. Ötletszerűségük miatt Pulszky vagdalkozásai szinte súlytalanok, komolytalanok, míg Rákosi övön aluli ütései a kimódoltság, a tervszerűség miatt fájdalmasak.

Rákosi Jenő cikke hatásos retorikai produkció – de bír-e műelemzői értékkel? Egyetlen, szinte hanyagul odavetett megjegyzése igen, és az kincset ér. Ő sejtje meg először a *Tragédia* kritikátörténetében az Eötvös–Madách egybevetés távlatait, és ezzel kapcsolatban az absztrakt történelemszemlélet művészi sajátosságait és célját. A *Tragédia*

„az uralkodó eszmék egy részének története, ez egy felfogása a történeteknek [...]; ez az emberiség fejlődésének filozofiko-poetikus feldolgozása költői célra, melyben, ha nem több, de világosabb és láthatóbb a következetesség és a művészet, mint magában a történetben.”

Az 1883 novemberében bonyolódó *Tragédia*-vita magasabb szakmai színvonalát szolgálta, hogy a *Fővárosi Lapok* szerkesztője, Vadnai Károly – (K.) monogram alatt – a hozzászólók közé lépett. Az 1864-től megjelenő és évtizedeken át a legrangosabb szépirodalmi folyóiratnak tekintett orgánus ekkor éli fénykorát, országos népszerűségnek örvend. Vadnai személyesen ismerte a lap indulásánál segédkező kiváló munkatársakat: Arany Jánost, Jókai Mórt, Szász Károlyt, Thaly Kálmánt, Tolnai Lajost, Tompa Mihályt és Zilahy Károlyt. Külön érdekesség, hogy a *Fővárosi Lapok* első évfolyamába maga Madách is írt. A Pulszky-vita idején Vadnai már rutinos könyv- és színikritikus, szerkesztőként másfél évtizede irányítja a folyóiratot. Közel két évtizeddel fiatalabb Pulszky-nál, de már maga is az Akadémia, a Kisfaludy és a Petőfi Társaság tagja. Nem csupán közös társadalmi szerepvállalás indokolja a hozzászólás diplomatikusságát, megértő jóindulatát, hanem Vadnai elvei is: szerkesztőként és szerzőként is ügyelt a *Fővárosi Lapok* erkölcsi feddhetetlenségére és kifinomult ízlésére.

„Az ördög tanai” című (*Pulszky Ferenc* »Különvélemény«-éről alcímű) cikk²⁷ egy napon jelent meg Rákosi Jenő írásával, de egészen más tónusú. Már a bevezetőből kihallható a nyájasabb hang: a szerzőnek az a célja, hogy az ideológiai vagdalkozások felől az esztétika világa felé terelje a *Tragédia*-vitát. A gazdag és találó drámatörténeti hivatkozások önmagukban bizonyítják, hogy Vadnai Károly irodalmi kérdésekben felkészültebb, mint vitapartnerei.

A békítő gesztus jele, hogy a cikkíró Pulszky „hamis hangja” mögött nem a tisztelettel megszólított – „virtuózpohisztornak” titulált – vitapartner kétes ideológiai céljait vagy tájékozatlanságát látja, hanem különös hóbortját. „Bizony, bizony Pulszky Ferencet ezúttal megsze ragadta ama »szokás«-ában való kedvtelés, hogy az áramlat ellen ússzék; oly messzire, hogy egészen elúszott az igazság szilárd partjától...” Vadnai másik magyarázata komolyabb: Pulszky nem kellő körültekintéssel választotta ki elemzői módszerét. A cikk mindvégig módszeresen és tántoríthatatlanul követi a *Tragédia* értelmezésének Arany Jánosnál olvasott alapelveit²⁸ – és megértéséhez ez a kulcs. Arany fő tétele szerint *Az ember tragédiájának* historikus színeit értelmetlen a történet-tudomány fényében vizsgálni: a szereplők, események,

motívumok valóságtartalmának méricskélése tévútra visz. Vadnai Károly szinte szó szerint idézi az egy éve elhunyt mester *Madách-köszöntőjének* szavait. „Költeményt bírálva [Pulszky] oly szempontot alkalmazott hirtelenében, mely csak egy világtörténet írójával volna helyén. Így aztán ferde világításban látja a költőt, annak művét, irányát és hatását, s »kétségbeesett kedély álmodozásának« hirdette egy erős elme és szárnyaló képzelem egészséges alkotását.” Madáchnak és művének nincs szüksége mentségekre – ismétli Arany érvelését a cikkíró –, hiszen Lucifer a történelmi eseményekből úgy válogat, hogy azokkal Ádámot a kétségbeesés felé terelje. Vadnai tárgyilagosságra való törekvése is Aranyt és az általa felkért kritikusokat idézi: a *Tragédiát* hiányosságai mellett is nagyszerű műnek értékeli. Pulszky találhatott volna a drámában valódi esztétikai hibát, ha megfelelő helyen keresi, „hiszen a költő ereje nem felelt meg teljesen ama roppant föladatnak, melyet kitűzött céljával. Nem egy helyen a filozóf nyomta el benne a költőt...”

Vadnai Károly írásának gyengéje, hogy Arany módszertani hibáit is átveszi. Noha kijelenti, hogy Madách drámája nem szorul mentségekre, maga is – mint a jeles mentor két évtizeddel korábban – védőbeszédbe kezd. Irodalmi példák sorával bizonygatja, hogy a keserű szatíra és a borúlátás nem zárja ki a művészi értéket. Így kerül egymás mellé Thackeray-től a *Hiúság vására*, Kölcsey *Vanitatum vanitasa*, majd Shakespeare darabjai (*Julius Caesar*, *Coriolanus*, *Othello*, *Macbeth*), Molière *Tartuffe*-je, Goethe *Faust*-ja, mondván: a tragédiákban nagy, a komédiákban kicsiny ördögök dolgoznak – de ármánykodásuk a nézőnek katarzist, tehát etikai hasznot hoz. Az említettekhez képest Madách Lucifere nem különösebben veszedelmes ördög, sőt, a végén még hoppon is marad. Az érvelés szellemes, de igencsak sántít, hiszen az említett drámai művekben a kísértő ördög (vagy a borúlátás) egy konkrét személyt, a tragikus hőst dönti romlásba, nem az általános, az örök embert. Másrészt Vadnai Károly – Aranyhoz hasonlóan – a *Tragédia* zárójelenete alapján is cáfolni próbálja a pesszimizmus-vádat. Az álmából ocsúdó Ádám aligha azért latolgatja az öngyilkosságot, mert a történelmi színek keserűségéből mindig kiemelte „az élet vigasztaló, kibékítő, buzdító eleme: a nő szerelme, a hit kútfeje, a költészet mosolya”, valamint az ember küzdelemre kész, elapadhatatlan ereje. A szerző az átírás lendületében beszédes hibát követ el. „Az égi epilokban pedig az Istenhez emelkedett Ádám az Úr vezérkezéért esd, hogy megmaradjon a helyes úton. Mennél sötétebbek voltak az elvonult képek, annál fényesebb végül az em-

beri szenvedélyek tisztulása: vallás, szerelem és költészet által.” A *Tragédiában* nincs égi epilógus: az utolsó szín ott játszódik, ahol az emberpár álomba szenderült – a Paradicsomon kívül. A kétségbeesett Ádámot pedig Éva anyaságának híre tántorítja el az öngyilkosságtól, utána tér megtörtén és legyőzött az Úrhoz.

A ma olvasója alighanem felemás érzésekkel fogadja Vadnai Károly hozzászólását. Egyrészt üdítő, hogy irodalmi érvekkel igyekszik elsimítani a vitapartnerek között elmérgesedő ideológiai vitát, és a borulást nem tekinti morális természetű alkotói hibának, inkább az eszményt kereső idealisták örök végzetének. Mint írja: „bölcsek és költők merülnek legtöbbször a pesszimizmus világnézetébe, mivel ideáljuktól messze esik az élet és ember”. Ugyanakkor Vadnai érvelését beárnyékolja, hogy a pesszimizmus etikai megítéléséről tett megállapítását nem találja elégségesnek, bármi áron a kiengesztelődés, a megbékélés, a hit végső harmóniáját akarja láttatni. Csakhogy a *Tragédia* utolsó jelenete erre nem ad lehetőséget, ezért átírja azt – ami az ideologikus érvelés ellen tett korábbi lépéseit hitelteleníti.

Nem csupán tanulságos, de kerek epizódja lehetett volna a *Tragédia* kritikátörténetének a Pulszky-vita, ha a hozzászólók a harmadik cikk után leteszik a tollat. Nem így történt. Pulszky Ferenc egy héttel az első cikke után, 1883. november 11-én *Egy kis polémia* címmel válaszolt az őt ért bírálatokra.²⁹ Nem az a legfőbb baj, hogy Pulszky sértettségében gunyoros, pikírt és fölényeskedő: bírálóit – akik maguk sem sihederek – inasnak, tanoncnak, legénynek, antikritikusnak, középszerűnek, nagyképűnek és tanulatlannak nevezi, miközben magát mulatva tanító bölcs öregnek, akinek „nincs már sok ideje”. A súlyos gond, hogy, úgy tűnik, semmit nem értett meg különvéleményének kritikáiból. Ennek egyik – bár kevésbé lényeges – jele, hogy Rákosi Jenőt felkészültebb kritikusnak tartja Vadnai Károlynál: „a tanonc túltesz a legényen, fegyvere élesebb, modora finomabb, műveltsége többoldalú, irálya tökéletesebb; megérdemli, hogy mesterré avassák. Elvei is vannak...” Feltehetően azért tekintett Rákosira „méltó ellenfélként”, mert műkritika gyanánt ő is nagy ívű történelmi példatárral állt elő, nem irodalmi érvekkel.

Pulszky második cikkében makacsul sulykolja addigi véleményét, sőt továbbhalad a rossz módszertani úton. Például egy egész hasábon azt bizonygatja, hogy a *Tragédia* Miltiadésza nem felel meg a történelem Miltiadészának. Végül azonban jócskán igazít egy héttel korábbi különvéleményén: Madách műve kedélybeteg és reakciós,

mégis szép és „lángeszű mű” – ezzel értelmezhetetlenné téve első dolgozatának érveit is.

Pulszky válaszára két nap múlva Vadnai Károly reagált, aki felvette a kesztyűt, és az idős múzeumigazgató csípős, gúnyos stílusában folytatta a kis polémiát. Vadnai „*Mégis lángeszű mű.*” (*Egy kis enyelgés*) című írása jó retorikai teljesítmény: keményen és találóan leckézteti vitapartnereit – Pulszkyt, az aprócska ördögtől megszállt és végül csúfosan felsülő „vén csatalovat” – a *Tragédia* felületes, nagyképű és „cinikus ócsárlásáért”.³⁰ Arany János nyomán ismételtlen arra figyelmeztetett (Vadnai találóan a *Vojtina ars poeticáját* idézi), hogy súlyos módszertani hiba a költői műveket a történetírás szempontrendszer szerint értékelni, hiszen a szépirodalom által teremtett világ – ha bír is egyfajta referenciával – fikció. De újabb érveléssel nem áll elő, válasza inkább a korabeli sajtóviták hangneméből ad ízelítőt. Csupán egy rövid megjegyzése érdemel figyelmet: ezzel Vadnai messze túlmutatott a Pulszky-vitán, sőt, a jövőbe látott. A *Tragédia*-kérdéshez – valami különös hiúságtól hajtva – azok az entellektüelek is *műelemzőként* szólnak hozzá, akik az irodalomtörténet, az irodalomesztétika területén tájékozatlanok, műveletlenek. Valóban: a Monarchia fénykorától burjánzik ez a jelenség. A századfordulótól már nemigen akad olyan tudomány, szakma, hivatás, amely a Madách-szakirodalomban elemzőként ne képviseltetné magát: teológusok, pszichológusok, történészek, természettudósok, írók, költők, rendezők, színészek, képzőművészek és mindenekelőtt filozófusok vitatkoznak egymással és az irodalmárokkal. Ámde – mint Vadnai írja – sokszor fölényeskedve, elbizakodottan, fakarddal támadnak meg egy nagyszerű, erős alkotást. „Csakhogy lángeszű műről komoly ember nem szokott kicsinylőleg írni.”

Pulszky Ferencet hetven évvel később is ostorozták a *Tragédia*-különvélemény közreadásáért. Látszólag felületességéért és éles arroganciájáért – valójában azért ítélték el, mert a pártállam kultúrpolitikájának egyik tekintélye, Lukács György a „reakciós” Madách megbélyegzésekor Pulszkyban talált neves elődre.³¹ Rónai Mihály András 1955-ben írt – de 1999-ig kiadatlan – *Pulszky Ferenc (Egy pálfordulás lélektana)* című elemzése még Rákosi Jenő egykori vádaskodásán is túltesz: a következetlen, ingatag vélemény mögött gyenge, kétszínűségre és hazugságra hajlamos jellemet gyanít. Csakhogy semmi nem utal arra, hogy Pulszky Ferenc nem gondolta volna komolyan különvéleményét – függetlenül attól, hogy minden szempontból szerencsétlenül fogalmazta meg. A kérdés

inkább az: mi magyarázza e művelt és sokat látott tudós indulatos tiltakozását – és szótárában mit jelenthetett kritikájának kulcsszava, a *reakcionárius*?

Elsőként egy alkati sajátosságot kell említeni, amelyet életrajzírói is hangsúlyoznak: a felvilágosodás filozófiáján nevelkedett, józan és derűs Pulszkyt nemigen érinti meg az emberi lélek belső meghasonlásának, tragédiáinak feloldás nélküli bemutatása. Másrészt – nem feltétlenül rokonszenves vonásként – szeret az efféle szélsőséges érzelmeken, indulatokon élcélődni. A felvilágosodás, az ész századának racionalizmusa és a tudományos, történelmi tények tisztelete adja Pulszky világgépének alapját, amelyhez mindvégig hű maradt. A tett, a tudatos polgári cselekvés embere, nem a merengésé vagy a tépelődésé. És a cselekvés céljában nem ismer tréfát. Politikusként is mindvégig az erős, független polgári nemzetállam ideáját igyekezett valóra váltani, ezért számára szent volt a történelmi fejlődés eszméje, a jövő Magyarországnak virágzása. Pulszky – régészként, muzeológusként, a nyugati kultúra eszméinek hirdetőjeként, meghonosítójaként – mindvégig történész fejjel gondolkodik: a történetiség embere. Mint írja: „A legpositívabb s legempirikusabb tudomány a história, legjobban bizonyítja a morális érdekek hatalmát az anyagiak felett, s legbiztosabb tanúja az eszmék győzelmének.”³² A történelmi látásmóddal kapcsolatosan külön szót érdemelnek Pulszky forradalmi nézetei. Ifjúként lelkesülten és elmélyülten tanulmányozza a francia forradalom eseményeit, majd Kossuth bizalmi embere, az emigrációban pedig megismerkedik a szabadsághős Garibaldival és az anarchizmus atyjával, Bakunyinnal.

Pulszky szerint a történelmi fejlődés, a forradalom és a szabad jövő nem lehet egy literátor, egy szépirodalmi mű játékszere. Minden, ami ezek tisztaságát, igazát vitatja – *reakcionárius*.

Pulszky Ferenc második cikkének végén fontos és emlékezetes megjegyzést tesz, amely felett a szigorú utókor szeme átsiklott. Elkötelezett demokrataként nem tagadta meg a *Tragédiától* – az irodalmi műtől – a létezés jogát. Madách drámája olyan mélységű és jelentőségű filozófiai kérdéseket vet fel, hogy megítélésük, megválaszolásuk törvényszerűen személyes világnézeti kérdéssé válik. Rákosi Jenőnek válaszolva így ír. „A jelen esetben egyéb-iránt a különbség köztünk e tényállásra nézve nem nagy. [...] Reakcionárius irányát konstatáltam, ellenem csak a kifejezés ellen tiltakozik [...] azonban elismeri, hogy a mű iránya nem szabadelvű, de a reakciós költemény számára is igényli a létjogot, s én ezt nem tagadom meg, ha a mű egyébként jó. Mindketten megegyezünk abban, hogy

a mű tetszik, mert a divatozó áramlatnak felel meg, de én sajnálattal veszem ezt, minek ő örvend. Ez közöttünk a különbség, nem tehetünk róla.”³³

Az 1883 novemberében bonyolódó *kis polémia* nem zavarta a *Tragédia* színpadi diadalútját. A Nemzeti Színházban 1894. május 13-án, pünkösdvasárnap tartották a századik, jubileumi előadást – tisztelegve ezzel a rendező, Paulay Ede emléke előtt is, aki három hónappal korábban hunyt el.³⁴

JEGYZETEK

- 1 Tanulmányom megírását a 201102/02760 jelzetű kutatói pályázat keretében a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.
- 2 PULSZKY Ferenc: *Életem és korom* [I–IV]. Bp., Ráth Mór, 1880–1882; Legutóbb PULSZKY Ferenc: *Életem és korom* I–II. Sajtó alá rendezte, előszó, jegyzetek OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Szépirodalmi, 1958
- 3 Még életében FERENCZY József: *Pulszky Ferencz életrajza*. Budapest – Pozsony, Stampfel Károly kiadása, 1894; majd CONCHA Győző: *Pulszky Ferencz – élet- és jellemrajz*. Bp., Hornyánszky, 1903; MARCZALI Henrik: *Pulszky Ferenc a tudományban és a közéletben* = PULSZKY Ferenc *kiseb dolgozatai*. Sajtó alá rendezte LÁBÁN Antal, Bp., MTA, 1914, I–LXXI. Az elmúlt száz évben egyetlen összefoglalás jelent meg – OLTVÁNYI Ambrus: *Pulszky Ferenc* = PULSZKY: *i. m.* (1958), I., 5–40.
- 4 MADÁCH Imre *összes művei* I–III. Kiadta GYULAI Pál, Bp., Athenaeum, 1880, BÉRCZY Károly: *Madách Imre emlékezete* (1866) című emlékbeszédével
- 5 RIEDL Frigyes: *Madách Imre = Budapesti Szemle*, 1880 (XXII. köt.), 328–349.
- 6 HARASZTI Gyula: *Madách Imre költészetének jellemzése = Magyar Szemle*, 1882., 1. sz., 41–58.; Uő: *Madách Imre költészetének jellemzéséhez. Tanulmánykísérlet*. Kolozsvár, Lyceum, 1882
- 7 BEÖTHY Zsolt: *Ádám és Faust. Goethe és Madách hőse = Pesti Napló*, 1883. december 25. (353. sz.), 8.
- 8 ERDÉLYI János: *Madách Imre: Az ember tragoediája = Magyarország*, 1862. augusztus 21. (197. sz.), 2–3.; augusztus 28. (198. sz.), 2–3.; augusztus 30. (199. sz.), 2–3.; szeptember 2. (201. sz.), 2–3.; szeptember 3. (202. sz.), 2–3.
- 9 LUKÁCS György: *Madách tragédiája = Szabad Nép*, 1955. március 27. (85. sz.), 4–5.; április 2. (91. sz.), 3.
- 10 PULSZKY Ferenc: *Különvélemény (Az Ember tragédiája) = Pesti Napló*, 1883. november 4. (303. sz.), 1. Az idézetek innen valók.

- 11 MARCZALI: *i. m.* (1914), IV.
- 12 Az ősbemutatóról és kritikai fogadtatásáról részletesen NÉMETH Antal: *Az ember tragédiája a színpadon*. Bp., Székesfőváros Kiadása, 1933, 3–28.
- 13 REVICZKY Szevér: *Az ember tragoediája, Madách Imrétől*. Kiadja a Kisfaludy Társaság. 1862. Műbírálólat = *Gombostű*, 1862. március 1. (18. sz.), 550–553.; március 5. (19. sz.), 585–587.; március 8. (20. sz.) 617–621.; március 12. (21. sz.), 648–651.; március 15. (22. sz.), 684–686.
- 14 [VAJDA János:] *Irodalmi újdonságok = Nővilág*, 1862. január 20. (2. sz.), 29–30.
- 15 Bővebben BALOGH Csaba: *Üdvözlét a gondolatnak és az általános emberinek. Arany János Madách-köszöntőjének kritikátörténeti jelentősége = Magyar Művészet*, 2017, 3. sz., 23–30.
- 16 ALEXANDER Bernát: *Faust és az Ember tragédiája (I–VIII. közlemény) = Reform*, 1871. november 19. (320. sz.), 1–2.; november 21. (322. sz.), 1–2.; november 22. (323. sz.), 1–2.; november 24. (325. sz.), 1–2.; november 25. (326. sz.), 1–2.; november 26. (327. sz.), 1–2.; november 28. (329. sz.), 1–2.; november 29. (330. sz.), 1–2. Mind a nyolc rész A „*Reform*” tárcajaja című rovatban.
- 17 BEÖTHY: *i. m.* (1883)
- 18 1955. január 7-én – több mint hétéves szünet után – a Nemzeti Színház újra műsorra tűzi *Az ember tragédiáját*. Az előadásról KOLTAI Tamás: *Az ember tragédiája a színpadon (1933–1968)*. Bp., Kelenföld, 1990, 190–215.
LUKÁCS: *i. m.* (1955) alig három hónappal később jelent meg.
- 19 ARANY János: *Egy üdvözlő szó (Madách Imre bevezetése a Kisfaludy Társaságba) = Szépirodalmi Figyelő*, 1862. május 1. (26. sz.), 401–402.
- 20 ERDÉYI: *i. m.* (1862)
- 21 PROHÁSZKA Ottokár: *Az ember tragédiája és a pesszimizmus = Katholikus Szemle*, 1923, 4. sz., 193–201.
- 22 LUKÁCS: *i. m.* (1955), 5.
- 23 KÁNTOR Lajos: *Száz éves harc „Az ember tragédiájá”-ért*, Bp., Akadémiai, 1966, 33.
- 24 –ő [Rákosi Jenő]: *Pulszky F. mint kritikus = Budapesti Hírlap*, 1883. november 6. (306. sz.), 1–3.
- 25 ALEXANDER: *i. m.* (1871)
- 26 Karl von Rotteck (1775–1840) német politikus, politikai elméletíró, történész, a sajtószabadság egyik korai, jelentős szószólója.
- 27 (K.) [VADNAI Károly]: *„Az ördög tanai” (Pulszky Ferenc »Különvélemény«-éről = Fővárosi Lapok*, 1883. november 6. (259. sz.), 1654–1655.
- 28 ARANY: *i. m.* (1862)
- 29 PULSZKY Ferenc: *Egy kis polémia (Az ember tragédiája) = Pesti Napló*, 1883. november 11. (310. sz.), 1.
- 30 (K.) [VADNAI Károly]: *„Mégis lángeszű mű.” (Egy kis enyeglés) = Fővárosi Lapok*, 1883. november 13. (265. sz.), 1691.
- 31 RÓNAI Mihály András: *Pulszky Ferenc (Egy pálfordulás lélektana) [1955] = RÓNAI Mihály András: Történelmi arcképcsarnok*. Bp., Háttér, 1999, 67–87.
- 32 MARCZALI: *i. m.* (1914), LXX.
- 33 PULSZKY: *i. m.* (1883. november 11.)
- 34 NÉMETH: *i. m.* (1933), 37–38.